

דעת לשון

מחקרים בלשון העברית לתקופותיה

ב

לשון לציון

ג'ישה פדגוגית בכתבי המדקדק
ר' זלמן הענא
יהונתן וורמסר

קובץ מחקרים
לכבוד ד"ר ציון עוקשי עם פרישתו לגמלאות

עורכים
סיגלית רוזמריין וישראל רוזנסון



הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה - ירושלים, תשע"ו (2016)

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת
שלומית זמיר

ISSN: 2412-5083



כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה,
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכץ** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

8	דבר העורכים
10	רשימת פרסומים – ציון עוקשי
13	שולמית אליצור פירושי מקרא בלשונם של פייטנים
23	אסנת בישקן מבנה ה'שואל ומשיב' במשנה לפי סדר נזיקין
35	חנוך גמליאל עוד על ההתאם בלשון המקרא
47	יהונתן וורמסר גישה פדגוגית בכתבי המדקדק ר' זלמן הענא
67	שלומית זמיר מהגוש עד הגירוש – ביטויי עגה ושינויי משמע בלשונם של המתיישבים ביהודה, שומרון, עזה ובנימין
121	אפרים חזן שירי 'עגולה' למשורר אברהם בן זמרה ממגורשי ספרד
131	מרים (לאור) כהנא שינוי המבנה התחבירי של המשפט ככלי לדרשת הפסוק בתרגום יונתן לנביאים
143	יוסף עופר טעמי המקרא וכורש המשיח
151	צופיה קרני על הקשר בין מגדר, דת ולשון
165	סיגלית רוזמריין 'כבתה השמש בצהרי היום' – לשון מודעות האבל על הרב עובדיה יוסף זצ"ל
229	ישראל רוזנסון בין מלח לאספלט – על שמותיו של ים המלח במקרא ובספרות חז"ל

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית	פרופ' שולמית אליצור
Stern College for Women of Yeshiva University	ד"ר אסנת בישקו
מכללת הרצוג	ד"ר חנוך גמליאל
מכללת אפרתה	יהונתן וורמסר
מכללת אפרתה	שלומית זמיר
פרופ' אמריטוס, אוניברסיטת בר-אילן	פרופ' אפרים חזן
מכללת אפרתה	ד"ר מרים (לאור) כהנא
אוניברסיטת בר-אילן, האקדמיה ללשון העברית	פרופ' יוסף עופר
מכללת אפרתה	צופיה קרני
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמריין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון

ג'ישה פדגוגית בכתבי המדקדק ר' זלמן הענא*

יהונתן וורמסר

מבוא

בתחום הדקדוק, כמו גם בתחומי ידע אחרים, שוררת כיום הבחנה ברורה בין ספרי מחקר תאורטיים - המיועדים לאנשי מקצוע, ובין ספרי לימוד - המכוונים להקניית ידע בסיסי. מטבע הדברים, בכתיבת ספרי הלימוד ובהדפסתם מוקדשת תשומת לב רבה לפן הפדגוגי, דהיינו לאופן שיועבר בו המידע אל הלומד, כדי לקדם את לימוד הנושא והבנתו במידה מרבית, ומשום כך המידע כולל רק את עיקרי הידע העיוני הקיים ולרוב אינו נוטה לעיון ולהעמקה. בספרי מחקר, לעומת זאת, לרוב מושם הדגש בהעמדת מידע נרחב ומפורט ככל האפשר, המוצג בתמציתיות, בעוד המאמץ להנגיש אותו לתפיסת הקורא נדחק אל השוליים.¹

גם בספרות הדקדוק העברי המסורתית אנו מוצאים ספרים משני מינים אלו,² אף שלא בכל המקרים מטרת הספר מתבארת בו במפורש. לשם דוגמה נזכיר את ספרי הדקדוק המפורסמים של האחים לבית קמחי: ר' דוד (רד"ק, 1165-1235), פרשן המקרא המפורסם, שכתב את 'ספר המכלול', ואחיו הגדול, ר' משה (נפטר בשנת 1190 לערך), שכתב את הספר 'מהלך שבילי הדעת'.³ 'ספר המכלול', אף שמטרתו המוצהרת היא "כדי שיהיה נקל לתלמידים ללמוד אותו [את דקדוק הלשון] ולהבין נתיבתו",⁴ הוא למעשה ספר דקדוק שיטתי וכולל המסכם בפירוט את תוצאות כל המחקר הבלשני שהתבצע עד העת ההיא,⁵ ולכן הוא מתאים בעיקר לשימוש חכמים בעלי רקע והבנה בתורת הדקדוק. לעומתו 'מהלך שבילי הדעת' הוא ספר לימוד - ראשון מסוגו בספרות הדקדוק העברית - המכוון במובהק

* מאמר זה מבוסס על מחקר המתבצע באוניברסיטת חיפה לקראת כתיבת עבודת דוקטור בנושא 'משנתו הדקדוקית של ר' שלמה זלמן הענא', בהנחיית פרופ' אילן אלדר.

1. להשוואה בין גישת הבלשן לבין גישת המורה המלמד שפות ראו רובינס, 1989, עמ' 413-414.
2. בצורך להפריד בין שתי מטרות אלו עוסקת הקדמת קעסלין, תרנ"ב. וראו גם את הדיון הקצר בטיבו של ספר הדקדוק 'כתאב אלמשתמל' אצל ממון, תשנ"ו, עמ' 122-123. להבחנה בין שתי סוגות אלו בדקדוק הלטיני של ימי הביניים ראו רובינס, 1951, עמ' 75.
3. על ספרים נוספים שכתב ראו תלמאג', 1996.
4. רד"ק, תקצ"ז, דף א עמ' א.
5. חומסקי, 1933, עמ' 1-2.

למטרות פדגוגיות.⁶ הכתיבה בשני אפיקים אלו, העיוני מכאן והפדגוגי מכאן, המשיכה גם בספרי הדקדוק העברי שבאו לעולם אחר כך.⁷ מן הראוי לציין כי גם בספרים שמגמתם עיונית מופיעות לעתים פסקות שעיקרן מכוון למטרות פדגוגיות.⁸

במאמר זה נעמוד על כמה צדדים מגישה הפדגוגית של דמות ששילבה בפועלה בין שני מאמצים אלו - ר' זלמן הענא (להלן: רז"ה). מחד גיסא מדובר במדקדק מן הפוריים והמקוריים ביותר מקרב מדקדקי העברית המסורתית, אשר העמיק חקר בתחום זה והעלה מספר לא מבוטל של כללים חדשים והשקפות מקוריות. מאידך גיסא זהו אדם שהתפרנס כל ימיו מהוראת דקדוק לנערים, וייחד מאמצים ליצירת דרכים ואמצעים שיקלו על המאמץ הלימודי. מטרתנו כאן היא לתאר כמה מביטויי דרכים אלו בכתביו הדקדוקיים, דהיינו המקומות בכתביו שבהם רז"ה חורג מעיסוקו העיקרי בתיאור כללי הדקדוק והוכחת נכונותם, ושם לו למטרה לתת ביד הלומד כלים להבנת הידע הדקדוקי וליישומו. בסעיף הבא, טרם שניגש לתיאור זה, נסקור בקווים כלליים את דמותו ואת פועלו.

ר' זלמן הענא

רז"ה, או בשמו המלא ר' שלמה זלמן בן ר' יהודה ליב כץ, נולד בשנת 1687 בעיירה הנאו שבגרמניה (ומכאן כינויו 'הענא'). הוא הרבה לנדוד בימי חייו בין מגוון ערים בגרמניה (פרנקפורט, המבורג, ברלין וערים נוספות) ומחוצה לה (אמסטרדם, קופנהגן⁹), ונפטר בהנובר בשנת 1746.

6. אלדר, תשנ"ז, עמ' 204-205. שני חכמים אלו נמנים עם הדמויות הבולטות של 'תקופת ההפצה' (על פי החלוקה של טנא וממן, 1996, עמ' 33), שפעילות חכמי הדקדוק המרכזיים בה התמקדה בסיכום הידע הדקדוקי שנצבר אצל חכמי ספרד ובהפצתו בקרב היהודים שוכני ארצות אירופה הנוצרית. ראו טנא וממן, 1996, עמ' 33; אלדר, תשנ"ז, עמ' 193-196.

7. לדוגמה בתחום העיוני נציין את הספר 'מעשה אפר' (נכתב בספרד, 1403) לר' יצחק בן משה הלוי, המכונה 'פרופיאט דוראן', ו'מקנה אברם' לר' אברהם דבלמש (הספר נדפס בוונציה 1523, חודשים אחדים לאחר פטירת המחבר). בתחום הפדגוגי נציין כדוגמאות את 'פרק שירה' לר' אליהו בחור (נדפס לראשונה ברומא 1520, כחלק הראשון מן החיבור 'פרקי אליהו'), ובו שירים המבארים את כללי הדקדוק, שמטרתם, כלשון הקדמת החיבור, "למשוך לב התלמידים ולהרגילם [את כללי הדקדוק] בפייהם", ואת הספר את 'אם הילד' לר' יוסף היילפרון (נדפס לראשונה בפראג, 1597) - ספר לימוד לדקדוק שיועד לנערים (ראו עוד עליו אצל פישמן, 1944, עמ' 49-50; 109-110) וכן את ספר 'מסלול בדקדוק לשון הקודש' לר' חיים קעסלין מברלין (קעסלין, תרנ"ב), מספרי הדקדוק הנפוצים בתקופת ההשכלה.

8. ראו למשל רד"ק, תקצ"ז, דף לח עמ' א, שם הביא רד"ק בשם כמה מדקדקים סימנים לזכירת 'האותיות המשמשות' (עיצורים המשמשים ליצירת התבניות המורפולוגיות), כדי "להקל זכרונם בפי התלמידים".

9. שם היה מורו של נפתלי הרץ וייזל, לימים מחשובי הוגי הדעות של תנועת ההשכלה (רבין, 1996). וייזל זכה להערצה בחוג המשכילים על שליטתו בשפה העברית, וראה בחידוש השפה העברית את מפעל חייו. ראו גרץ, תשס"א, עמ' 277-278.

ספרו הראשון, 'בנין שלמה' (פרנקפורט תס"ח - 1708), נדפס בהיותו כבן 21. בספר זה משולבים תיאור מפורט של כללי הדקדוק (המקראי, כדרך כל מדקדקי העברית המסורתיים) עם דברי פולמוס וביקורת חריפים על דברי מדקדקים קודמים.¹⁰ מסיבה זו עורר הספר התנגדות עזה, ורז"ה הוכרח לצרף אל עותקיו נספח שבו הוא מתנצל על התבטאויותיו נגד הקדמונים.¹¹ ספרי דקדוק נוספים שהדפיס הם 'שערי תורה' (המבורג תע"ח - 1718), 'קונטרס לוח הבנינים' (המבורג ת"פ - 1720; אמסטרדם ת"ק - 1740), 'יסוד הניקוד' (אמסטרדם ת"ץ - 1730), 'צוהר התיבה' (נדפס לראשונה בברלין תצ"ג - 1733), 'קונטרס קורי העכביש' (פיורדא תק"ד - 1744) - ובו תשובות להשגות של כמה מלומדים על 'צוהר התיבה'. מכל אלו הספר החשוב, הנפוץ והמפורסם ביותר הוא 'צוהר התיבה', שכן הוא זכה לתפוצה רחבה ונדפס עוד אחת עשרה פעמים.¹² כמה חיבורים נוספים שכתב נותרו בכתב יד.¹³

שמו של רז"ה יצא לפניו כמדקדק בקי ומומחה ראשון במעלה בשדה זה, ואף מבקרי לא התכחשו לכך.¹⁴ משנתו הדקדוקית נפוצה ונלמדה בקרב העוסקים במקצוע זה, הן מן החוג הרבני המסורתי הן מקרב חוגי המשכילים, והשפיעה על ידיעותיהם ועל תפיסותיהם השפעה ניכרת.¹⁵

רז"ה לא התייחס לכתבי המדקדקים שקדמו לו כאל תורה שאין להרהר אחריה; משנתו הדקדוקית נשענה על עיון עצמאי במקרא, והוא גילה בו מקוריות וחדשנות רבה. הוא לא חשש לפרוץ דרכים חדשות במסלולי החשיבה הדקדוקית המקובלת, אף אם דרכו זו משכה אליה חצי ביקורת. תכונות אלו המתגלות בכתביו הובילו את פרופ' אלדר לקביעות הבאות:

10. אלדר, תשס"ד, עמ' 36 הערה 48.
11. צינברג, 1967, עמ' 245.
12. כדוגמה לפרסום ספר זה ולהשפעתו יש לציין את חוויית המפגש הראשוני עם הדקדוק העברי של מחיה השפה העברית, אליעזר בן-יהודה, הקשורה בספר זה. בן-יהודה מתאר כיצד ראש הישיבה בעיר פולוצק, ר' יוסי בלויקר, שנהג ללמוד עמו בקביעות, חרג פעם אחת ממנהגו: ופעם: כשבאתי אליו בליל השבת ללמוד טור הלכות שבת, מצאתי על השולחן במקום הספר הגדול והעבה ספר קטן דק פתוח, וראש הישיבה התחיל לדבר לי על לשון-הקודש ועל 'דקדוק', ויאמר לי, כי הספר הקטן הפתוח לפני הוא ספר דקדוק ושמו 'צוהר התיבה' [...] למן אז נדלקה בנפשי אש האהבה ללשון העברית, אשר מים רבים של שטף החיים אחרי כן לא יכלו לכבותה. (מובא אצל בן-יהודה, תש"א, עמ' יט-כ).
13. רובם נרשמו ותוארו בקצרה אצל לוונשטיין, 1911, עמ' 107-110; הורדצקי, 1931, עמ' 908-909.
14. ראו למשל אצל יצחקי, תשס"א, עמ' ד.
15. דוגמאות להשפעה על חכמים מסורתיים ראו שם, עמ' 31. כדוגמה להשפעה בקרב חוגי תנועת ההשכלה יש לציין את הודעת בן-זאב, תקנ"ו-תקס"ג, בהקדמה לספרו "תלמוד לשון עברי" - ספר הדקדוק החשוב ביותר בחוגים אלו: "בדיני התנועות הלכתי בעקבות המדקדק הגדול מו' שלמה זלמן האנויא זצ"ל, אך בעזיבת פלפוליו ודרשותיו וסברותיו".

מצד תרומתו לחקר הלשון העברית והוראת הדקדוק שלה, רז"ה הוא המדקדק היהודי החשוב ביותר שקם לה לעברית מאז אברהם דבלמס¹⁶ [...] מצד תולדות הפעילות הדקדוקית במרכז אירופה ובמזרח רז"ה צריך להיחשב כגדול המדקדקים העברים שהעמידה היהדות האשכנזית מאז פטירתו של ר' אליהו בחור באמצע המאה ה-16, ועד סוף המאה ה-18, עם הופעת ספר הדקדוק המקיף 'תלמוד לשון עברי' של יהודה ליב בן-זאב.¹⁷

מלבד פעילותו בשדה הדקדוק עסק רז"ה בתורת טעמי המקרא, והוסיף בה במידה רבה על הידע שהיה קיים עד לזמנו.¹⁸ לכך יוחד ספרו 'שערי זמרה' (נדפס לראשונה בהמבורג תע"ח ולאחר מכן במהדורה מורחבת, פיורדא תקכ"ב). כמו כן עסק בתיקונים ובהגהות לנוסח התפילה בספריו 'שערי תפילה' ו'בית תפילה' (יסעניץ תפ"ה, 1725). הגהות אלו עוררו התנגדות רבה בקרב כמה מחכמי דורו, וכמה חיבורים נכתבו כדי לדחות אותן.¹⁹

במאמר זה נעסוק כאמור בגישה הפדגוגית המשתקפת מכתבי הדקדוק של רז"ה. נייחד את התיאור לשלושה מוקדים: חיבורו 'קונטרס לוח הבנינים', פרק הפתיחה לספר 'צוהר התיבה' המכונה 'פתח התיבה', וכן סעיפים מספר מ'צוהר התיבה' המעניקים ללומד כלים פדגוגיים לקניית הידע הנלמד. על פי ניתוח התוכן של מוקדים אלו ננסה לעמוד על כמה קווי יסוד בגישתו הפדגוגית של רז"ה.

קונטרס לוח הבנינים²⁰

1. הדפסת הקונטרס והשימוש בו

קונטרס זה נדפס פעמיים בחיי רז"ה, בשנת 1720 ובשנת 1740, ופעם נוספת עשר שנים לאחר מכן בברלין. וכך מתאר המחבר את תוכנו של החיבור: "כי ראיתי לסדר לוח הפעלים בסדר נאה מאוד וכנסתי בו כל בניני הפעלים זמניהם וגופיהם ומיניהם וגזירותיהם וכנוייהם והביאותיו אל בית הדפוס". רז"ה ראה בלוח זה אמצעי פדגוגי ללימוד ראשוני של הדקדוק העברי, כמתבאר בהמשך דבריו:

בו אני מתחיל ללמוד עם התלמידים משך זמן שנים או שלושה שבועות עד אשר הם מורגלים בו ויכירו וידעו כל הגזרות וכל הבנינים ועל ידי זה נקל להם ללמוד בפנים הספר²¹ ולהגיע אל תכלית החכמה בשנים או שלושה חדשים.

16. איטליה, 1440 (בקירוב)-1523.

17. אלדר, תשס"ד, עמ' 28-29.

18. לויפר, תשס"א, עמ' 68-69.

19. הבולט שבהם הוא 'לוח ארש' לר' יעקב עמדין (1697-1770), מגדולי פוסקי ההלכה שבדורו. למרות ההתנגדות חדרו כמה מהגהותיו של רז"ה לנוסח התפילה האשכנזי, והשינויים שחוללו נתקבעו בו עד היום (ראו יצחקי, תשס"א, עמ' 28 הערה 88-89 ועמ' 44 הערה 81).

20. צילום הקונטרס מצורף כנספח למאמר זה.

21. כוונתו ל'צוהר התיבה'.

קונטרס זה נתחבב על הלומדים, ורבים ביקשו להיעזר בו בלימוד הדקדוק העברי, כפי שמעידה הסכמת בית הדין של ברלין, המובאת בעמוד האחרון של הקונטרס בדפוס ברלין: "והנה רבים שתו בצמא דברי המדקדק הנ"ל ואין זכר לראשונים²² שכבר בלו. ורבים מבני עמינו החפצים ביראת ה' מתאווים לראות לוח הבנין הזה [...]".

2. תוכן הקונטרס

הקונטרס כולו מודפס על דף אחד המחולק לשש עמודות. נדפסו בו שלוש טבלות נטייה:²³ טבלת כינויי הפועל, טבלת נטיות הבניינים לפי גזרות וטבלת צורות המקור בבניין קל. בטבלה הראשונה משמש השורש פק"ד להדגמת הנטייה.²⁴ בכל שורה משורות הטבלה מוצגת צורה נטויה אחת של בניין קל, ובסך הכול מוצגות כל צורות הנטייה האפשריות למינים, לגופים ולזמנים. כל אחת מעמודות הטבלה מתייחדת לכינוי חבור ממין אחד, ומפרטת את מגוון צורות הפועל בחיבורן לכינוי. לדוגמה, בשורה הראשונה מובאת צורת הפועל בעבר נסתר - 'פָּקְדָה'. בכל עמודה בשורה מובאת הצורה בצירוף כינוי המושא החבור. בכל עמודה כינוי אחר: כינוי הנסתר 'פָּקְדוּ', כינוי הנסתר 'פָּקְדָה' וכן הלאה. בשורה הבאה מתפרטת צורת העבר לנוכח, 'פָּקְדָתָה', לכל כינוייה: 'פָּקְדָתוּ' (בעמודת כינוי הנסתר), 'פָּקְדָתָה' (בעמודת כינוי הנסתר) וכו', עד לפירוט כל צורות הנטייה של בניין קל. בטבלה השנייה, טבלת נטיות הבניינים, מתייחדת כל שורה לנטיות אחד הבניינים באחת מגזרות השורשים, ובעמודות מתפרטות הנטיות לפי מין, זמן וגוף.²⁵ בכל בניין, לאחר השורה הראשונה שבה מוצגת נטיית השורשים השלמים, מובאות נטיות קבוצות השורשים שיש בהן חריגה מצורת נטיית השורש השלם באותו הבניין, דוגמה אחת לשורש מכל קבוצה - המתפרטת בשורה אחת. למשל, 11 השורות הראשונות של הטבלה מציגות את נטיות בניין קל, בשורה הראשונה נטיית השלמים, ולאחר מכן הנטיות בגזרת פ"נ בשורה בפני עצמה, שורה לגזרת פ"א וכיוצא בזה. תחת שורות הפירוט של נטיות בניין קל מובאות שורות הפירוט של נטיות בניין נפעל על אותה הדרך, וכן הלאה עד לפירוט נטיות כל שבעת הבניינים. כך מוצגות בפירוט מדויקדק כל צורות הפועל הרגילות (להוציא צורות פועל חריגות) האפשריות בלשון המקרא.

הטבלה השלישית קטנה ופשוטה מקודמותיה, ומתפרטת בה צורות המקור של בניין קל בגזרות השונות ובצירוף מיליות היחס בכל"מ.

22. היינו לעותקי הקונטרס שנדפסו באמסטרדם עשר שנים קודם לכן.

23. על הסגולות הדיקטיות של השימוש בפרדיגמה ראו גולדנברג, תשל"ט, עמ' 83; אלדר, תשנ"ז, עמ' 198-199, ובמקורות הרשומים שם בהערה 29.

24. זהו השורש שהשתמשו בו בני משפחת קמחי להדגמת נטיות הפועל בחיבוריהם.

25. הצורה המוצגת בעמודה הראשונה היא צורת העבר-נסתר, הנתפסת כצורת היסוד של הבניין.

סביב טבלות הנטייה, המודפסות בעמודות המרכזיות, נדפס בעמודות הצדדיות חיבור דקדוקי בענייני הנטייה העברית, שאינו מקושר במישרין אל טבלות הנטייה. בחיבור זה מבוארים בפירוט כמה נושאים: מספר הכינויים החבורים אל הפועל (כינויי המושא) ומשמעיהם, שינויים המתרחשים במערך התנועות במילה עם הצטרפות הכינויים, פירוט כינויי הגוף הפרושים והסברם וכן דיון קצר בכינויי השמות (כינויי הקניין).

יש לציין כי טבלות נטייה שולבו גם במסגרת חיבורים נוספים של רז"ה,²⁶ אולם מטבע הדברים אין הן מגיעות למידת ההרחבה והפירוט של הטבלות המתוארות כאן.

ג. חשיבות הקונטרס

רז"ה לא היה הראשון להשתמש בלוח נטייה לצרכים פדגוגיים של לימוד הדקדוק העברי. כבר בספר הדקדוק הראשון, שנכתב במאה ה-10 לספירה, 'צחות לשון העברים'²⁷ לרב סעדיה גאון, צורף אל הפרק השלישי, העוסק בנטיית הפועל, לוח נטייה המסכם את תוכנו.²⁸ כ-200 שנים אחריו, במאה ה-12, ייחד ר' משה קמחי את החלק העיקרי של ספרו הנזכר, 'מהלך שבילי הדעת', לפרדיגמת נטייה של הפועל, דהיינו רשימה סדורה של כל צורות הנטייה של מערכת הפועל, המוצגות הצגה עצמאית שאינה משולבת בכללים מנוסחים או בדברי הסבר.²⁹ פרדיגמות וטבלות נטייה מופיעות גם בחיבורים מאוחרים יותר, בעיקר מן המאה ה-15 ואילך.³⁰ על אף קיומם של אלו, רז"ה ראה צורך ותועלת בהדפסת הלוח הנדון. את זאת יש להבין לאור העובדה כי כמה מן החיבורים הנזכרים, כגון ספר הדקדוק של רס"ג (שרז"ה ודאי לא הכירו), היו נדירים או לא נדפסו כלל; אחרים, כגון 'מהלך שבילי הדעת', כללו פרדיגמות הערוכות כרשימה וחסרות את נוחות השימוש ואת בהירות ההצגה הקיימת בטבלה. הקונטרס של רז"ה אף מתייחד בכך שהוא נדפס

26. בניין שלמה, פרק 'בית השמות', ב'חדר השישי'; משפט לשון הקדש (חיבור שנותר בכתבי יד), פרק 'משפט השמות'; ביסוד הניקוד, 'שער הפעלים', מובאת טבלת נטייה של כל בניין לצד תיאורו המילולי; טבלות נטייה מפורטות למדיי ישנן גם בחיבור של רז"ה הנקרא 'לקט הכולל' (כ"י ניו-יורק, אוניברסיטת קולומביה, Sa31 X 893).

27. ובשמו הערבי המקורי: 'כתאב פציח לגה אלעבראניין'.

28. ראו גולדנברג, תשל"ט, עמ' 84-85. פרסומו העדכני ביותר של הלוח הוא אצל דותן, תשנ"ז, עמ' 386-392.

29. לתיאורה המלא ראו אלדר, תשנ"ז, עמ' 199-203.

30. כגון ספר 'לשון לימודים' לר' שלמה בן אבא מרי ירחיי (כנראה מן המאה ה-14; על לוחות הנטייה שבספר זה ועל תולדות השימוש בלוחות נטייה בדקדוק העברי ראו בהקדמתה של א' גולדנברג למהדורה הפקסמילית של הספר 'מכ"י פארמה' 2776 [ירושלים תשנ"ח], עמ' י-יא); הספר 'פתח דברי' למחבר אלמוני ששמו דוד (נאפולי רנ"ב); ספר 'לשון לימודים' (דפוס ראשון קושטא רס"ו) לר' דוד אבן יחיא מליסבון; ספר 'אם הילד' הנזכר לעיל; ספר 'ערוגת הבשם' לר' שמואל ארקולטי (ויניציה שס"ב). גם המדקדק האשכנזי הידוע ר' אליהו בחור הדפיס חיבור בשם 'לוח בדקדוק הבניינים והפעלים' שאבד, ולא נותר ממנו אלא התרגום ללטינית שהדפיס תלמידו, ההבראיסט הנוצרי סבסטיאן מינסטר (ראו גיצבורג, תרכ"ז, עמ' 17; מדרן, 1996, עמ' 731).

כולו על דף אחד, וכך הוא מציע ללומד כלי בעל יתרון פדגוגי חשוב: ריכוז כל החומר הרלוונטי אל מקום אחד. באופן זה יכול הלומד לעיין במכלול צורות הפועל באופן נוח וממוקד, ואף ניתנת לו האפשרות להשוואה בין קטגוריות שונות.

מלבד זאת ראוי לציון החשיבה הדידקטית שהנחתה את בחירת קבוצות השורשים המודגמות בטבלת נטיית הפעלים. יסוד החלוקה לקבוצות אלו מבוסס על החלוקה המקובלת לגזרות,³¹ אולם רז"ה חרג ממנה במקרים שהשיקול הדידקטי הורה לו כן. למשל, מטעמים אלו יוחדה שורה בטבלה לשורשים המסתיימים בתי"ו משום התופעה החריגה שבהם - התלכדות עיצור השורש האחרון עם העיצור הראשון בצורה הנטייה ('פָּתַח', 'פָּתַח' וכו'). משום כך גם יוחדו שורות בקטגוריות הבניינים הכבדים (פָּעַל, פָּעַל, הִתְפַּעֵל) לשורשים שבהם עי"ן הפועל היא מהעיצורים שאינם נדגשים (אהחע"ר), כדי להדגים את שינויי הניקוד במצבים אלו. לעומת זאת בבניינים שאין בהם ייחודיות בשימוש גזרה מסוימת - לא נכללה דוגמה ממנה בין השורשים המודגמים בבניינים אלו. לכן, למשל, לא הובאו דוגמות מגזרת פ"ג בבניין פָּעַל משום שאין כל הבדל בין נטיית שורשיה בבניין זה לנטיית השורשים השלמים.³² עובדות אלו ממחישות את ההבחנה שבין אופן הצגת כללי הדקדוק בגישה מדעית-עיונית ובין הצגתם למטרות פדגוגיות.

'פתח התיבה'

כאמור, זהו שמו של פרק הפתיחה לצוהר התיבה. הוא מופיע לאחר ההקדמה לספר, שרז"ה מבאר בה בהרחבה את חשיבות העיסוק בדקדוק ואת מטרותיו בכתובת הספר. בשורות הפתיחה ל'פתח התיבה' כותב רז"ה שלאחר שהעמיד 'תלמידים הרבה בחכמה זו' הוא גיבש דרכי הוראה יעילות לתלמידים המתחילים את דרכם בלימוד הדקדוק, ולשם כך הדפיס את לוח הבניינים, שעסקנו בו לעיל. הוא נוכח לדעת "שאי אפשר להבין את לוח הפעלים על בוריו כי אם בהקדים י"ז ידיעות אשר הן הכרחיות לדעת", ועל כן, כפי המשתמע מדבריו, הוא הקפיד ללמד 'ידיעות' אלו לתלמידים כהקדמה ללוח הבניינים. 17 עניינים אלו, מחולקים לפי סעיפים, נקבעו כפתיחה לצוהר התיבה, והם מהווים את תוכנו של פרק 'פתח התיבה'.³³ להלן נתאר סעיפים אלו בקווים כלליים.

מרבית הסעיפים בפרק יוחדו לביאור יסודות הפונולוגיה (תורת ההגה) העברית, לפיכך

31. רז"ה מונה ב'צוהר התיבה' ('תיבת הפעלים', סעיף יב) שמונה גזרות: השלמים, חסרי פ"א, הכפולים, נחי פ"א, נחי פ"י, נחי עי"ן, נחי ל"א, נחי ל"ה.

32. כך נהג גם ר"מ קמחי ב'מהלך שבילי הדעת'.

33. פתיחה המיועדת לצרכים פדגוגיים אינה נהוגה בדרך כלל בספרי הדקדוק העברי המסורתיים. ככל הידוע לי, פתיחה מסוג זה מופיעה בחיבור אחד בלבד שקדם ל'צוהר התיבה' - 'שיח יצחק' לר' יצחק הלוי מפוזנא (באזל שפ"ז; פראג שפ"ח).

מבאר רז"ה את חלוקת 'האותיות' (דהיינו העיצורים) ל'חמישה מוצאות' (מקומות החיתוך בחלל הפה) [סעיף א]; מביא את ההבחנה (סעיף ב) בין 'נח נסתר' ל'נח נראה';³⁴ מגדיר את מהות השוואים והדגשים לסוגיהם (סעיף ה-ז) ומבאר את השינויים החלים בהם בהשפעת העיצורים הגרוניים (סעיף ט, יג); מציג את החלוקה ל'תנועות גדולות' ו'תנועות קטנות'³⁵ (סעיף יא-יב). לצד אלו מובאים כמה כללים פונולוגיים מתקדמים יותר, כגון התנאים שעשויות לבוא בהם שתי אותיות אהו"י נחות רצופות (סעיף ג) וכללי המרת ה"א בתי"ו בסוף תבה (סעיף ד).

סעיפיו האחרונים של הפרק עוסקים בהגדרות מונחי יסוד נוספים, החורגים מתחום הפונולוגיה: חלוקת המילים ל'שם', 'פועל' ו'מלה' [=מילית] (סעיף יד); אזכור מושג השורש וייצוגו בתבנית פע"ל (סעיף טו); החלוקה בין 'פועל עומד' ל'פועל יוצא' (סעיף טז). בסעיף האחרון (יז) מתבררת מהות ההטעמה וכלליה הבסיסיים.

ככל הנראה מטרת הצגת יסודות אלו היא לשמש מצע להבנת המערכת המורפולוגית העברית, כלומר לאופן שבו מתעצבת צורת המילה העברית ומתקבעת, שכן הבנת המושגים הפונולוגיים היא כידוע המפתח לכך. למשל, אין להבין את ייחוד הבניינים הדגושים (פֻּעַל, פָּעַל, הִתְפַּעֵל) בלא הבנת מהות הדגש וההבחנה בין הדגש הקל לדגש החזק. כמו כן אין אפשרות להסביר את שינויי התצורה החלים בשורשים המכילים עיצורים גרוניים בלי עמידה על ייחוד עיצורים אלו והגדרת התופעות המתרחשות בסביבתם. באור זה יש לראות גם את הסעיפים האחרונים בפרק. החלוקה לקטגוריות של חלקי דיבר היא מהותית למערכת התצורה העברית משום שדרכי התצורה של כל חלק, ובייחוד אלו של הפועל לעומת אלו הנוהגות בשם, הן שונות בתכלית. ההפרדה בין 'פועל עומד' ל'פועל יוצא' הכרחית לקביעת שימושן של קטגוריות מורפולוגיות, כגון קיום צורת הציווי או האפשרות לצרף אל הפועל כינויי מושא (שישנה בפועל יוצא בלבד). אף ההטעמה היא חלק בלתי-נפרד מתצורת המילה, וחשיבותה ניכרת בייחוד במקרים שבהם היא מבחינה בין משמעויות (כגון 'בָּאָה' - עבר, 'בָּאָה' - הווה).

אל מול אלו יש מקום לתת את הדעת לעניינים שלא נכללו בפרק. מונחים ועקרונות הקשורים אל תצורת המילה כשלעצמה, כגון: שמות הבניינים; נטייתם לפי זמן, גוף ומין; הצטרפות הכינויים אל הפועל והשם; תפקידי אותיות השימוש - כל אלו ועקרונות נוספים אינם נזכרים כלל בפרק אף שהם נידונים בעומק ובהרחבה ב'צוהר התיבה'. הכרתם והבנתם חשובים גם הם להבנת התיאור הדקדוקי, ולכאורה היה ראוי להציגם בתמציתיות בפרק זה כשם שהוצגו בו יסודות הפונולוגיה.

34. לביאור מושגי יסוד אלו (במשנתו של מחדשם, ר' יהודה חיוג') ראו בסל, תשנ"ב, עמ' 68-71.

35. לדיון במשמעות מונחים אלו במשנתם של מחדשיהם, בני משפחת קמחי, ראו אלדר, תשע"א.

מיקודו של הפרק ביסודות הפונולוגיים מובן היטב בהתחשב בתפקידו המקורי כהקדמה ללוח הבניינים. המונחים והעקרונות העומדים ביסוד תצורת הבניינים מובנים מאליהם באמצעות ההתבוננות בטבלות הנטייה המסודרות והמפורטות; אין כל צורך למנות את הבניינים ואף לא להזכיר את הצורות הנטיות האפשריות ואת הצטרפות הכינויים אליהם - כל אלו מתבארים מאליהם מעיון בטבלות הנטייה. כול שנדרש לבאר הוא עקרונות הפונולוגיה בלבד, הדרושים להבנת הצורה ודרך היווצרותה.

ואולם כאמור אין אפשרות להסביר באופן זה את תוכן הפרק כהקדמה ל'צוהר התיבה'. גם לא נראה להניח שרז"ה היה מציב את הקדמת לוח הבניינים בפתח 'צוהר התיבה' בלא הרחבות או התאמות הכרחיות, אילו היה רואה צורך בהן. נוכל רק לשער כי רז"ה ראה בתורת ההגה, שבה עוסקים הפרקים הראשונים של 'צוהר התיבה', דיסציפלינה שהתלמיד המתחיל מתקשה בה במיוחד, ולפיכך נדרשות לה בייחוד ההקדמות הפדגוגיות. קושי זה עשוי לנבוע מן המציאות הפדגוגית שבה דיסציפלינה זו נלמדת תחילה, מן הסיבות שעמדנו עליהן לעיל, לעומת הדיסציפלינות הנלמדות בשלבים מתקדמים יותר, שבהם הלומד מורגל יותר בלימוד הדקדוק.

סעיפים פדגוגיים ב'צוהר התיבה'

'צוהר התיבה' הוא ספר שמטרתו עיונית מובהקת. כללי הדקדוק מוצגים בו בהרחבה ובהעמקה, ובהם גם יסודות חדשים בחשיבה הדקדוקית בעת ההיא, לצד כמה דיונים ופולמוסים כנגד דעות מדקדקים אחרים.³⁶ עם זאת יש סעיפים מספר בכמה מקומות בספר זה שמטרתם היא פדגוגית, דהיינו עניינם אינו בהצגת מידע נוסף אלא בהדרכת הלומד לזהות נכונה את המבנים הדקדוקיים שהוצגו קודם לכן. להלן נציג שני מוקדים כאלו מ'צוהר התיבה', האחד מפרק 'תיבת הפעלים' והאחר מפרק 'תיבת השמות'.

א. הבחנה בין סוגי הדגשים במערכת הפועל

בהבחנה זו עוסק רז"ה ב'תיבת הפעלים' בסעיף לא. בתחילת הסעיף הוא עומד על הבעייתיות בכך שהדגש החזק בצורות העתיד של הפועל מורה על כמה תופעות שונות: חסרון פ"א הפועל בגזרת פ"נ, חסרון 'אות הכפל' בגזרת הכפולים, דגש תבניתי ה'מסמן' את הבניינים הדגושים ודגש המסמן את נשילת התחילית בצורות העתיד של בניין נפעל.

36. מסיבה זו הודפס ספר זה בוויילנה בשנת תרל"ג תחת השם 'צוהר התיבה החדש', באופן שונה מן המקור: בכל מקום הופרד הכלל הדקדוקי הטהור מן הדיון המלווה אותו והודפס בחלקו העליון של העמוד, ואילו הדיונים וההרחבות הודפסו בחלק התחתון. המדפיסים נימקו מעשה זה בשער הספר: "יען כי חקרי הלשון והפלפולים אשר בספר הזה כרוכים כן ילאו את התלמידים בראשית לימודם מבלי ידעו לברור מהם את עיקרי חוקי הדקדוק [...] לכן הובררו עתה חוקי ומשפטי הדקדוק כלליהם וטעמיהם בקצרה והוצגו לבדם".

אופן ההבחנה הראשוני שרו"ה ממליץ עליו הוא בחינת ניקוד תחילית העתיד, שבה נבדלים היטב הבניינים קל ונפעל מן הבניינים הדגושים. להבחנה בין דגש בעיצור השורש הראשון בבניין קל, המורה על גזרת פ"נ, ובין דגש זה בבניין נפעל הבא במקום תחילית העתיד, הוא מציע קריטריון סמנטי שלפיו בניין קל מורה על פועל פעיל ובניין נפעל מורה על פועל סביל. בין דגש הבא בשורשים מגזרת הכפולים ובין הדגש הבא בשורשי פ"נ הוא מבדיל בהצבעה על מיקום הדגש (בגזרת הכפולים הדגש מופיע בעיצור השורש השני, והדגש הבא בשורשי פ"נ מסומן בעיצור בראשון).

אגב העיסוק בהבחנות הנוגעות לתפקיד הדגש בצורות העתיד, עובר רו"ה בסוף הסעיף לעמוד על הבחנה הנוגעת לתשלום הדגש: ההבחנה בין גזרת פ"י בעתיד בבניין קל ובין צורות העתיד בגזרת השלמים בבניין נפעל כאשר פ"א הפועל אינה מקבלת דגש. בשתי קטגוריות אלו התחילית צרויה ('אֲשַׁב', 'תֵּצֵא', 'יֵאָכֵל', 'יַעֲשֶׂה'). ההבחנה שהוא מציג, מלבד הקריטריון הסמנטי להבחנה בין בניינים אלו, מבוססת על מספר עיצורי השורש המופיע בכל צורה: בבניין קל בגזרה זו מופיעים שני עיצורי שורש, ובבניין נפעל מופיעים שלושת עיצורי השורש.

אין ספק כי סעיף זה נועד מעיקרו לתלמיד המתקשה, הזקוק להדרכה מעשית ולסימני זיהוי כדי להבחין בין הקטגוריות הצורניות. אדם השולט בכללים שהוצגו עד לסעיף זה אינו נדרש להבחנות אלו לצורך ההבדלה בין הצורות, השונות זו מזו בבירור.³⁷ אך דומה כי גם הלומד המעמיק ומהיר התפיסה עשוי להיעזר בו כמעין סיכום חלקי לכללי תצורת העתיד, המסייע לחזרה על הכללים הנלמדים ולהפנמתם.

ב. הבחנות בין צורות הומונימיות במשקלי השמות

לנושא זה יוחדו עשרה סעיפים (כט-לח מ'תיבת השמות'), נתח נכבד מכלל העיסוק בתצורת השם ב'צוהר התיבה', הכולל 45 סעיפים. כל אחד מעשרת הסעיפים עוסק ב'בחינה' אחת מ'בחינות המשקלים', שעניינה הוא הדרכה כיצד להבחין בין צורות שוות מבנה השונות זו מזו בניתוחן המורפולוגי. ההבחנות עוסקות בנושאים אלו: הבחנות בין עיצור השייך אל השורש ובין עיצור מ'האותיות הנוספות', השייך למבנה המשקל; הבחנה בין סיומת תי"ו שהיא יסודית במשקל ובין סיומת זו שבאה תמורת ה"א; הבחנה בין צורות מקור של בניין קל ובין נטיות המשקל הסגולי (כגון 'פָּגְדוּ' במשמע 'בגידתו' לעומת 'פָּגְדוּ' במשמע 'הבגד שלו'); הבחנה בין תצורה הנובעת מתשלום דגש ובין תצורה מקורית של המשקל ('חָרַשׁ' לעומת 'חָכַם'); הבחנה בין משקל פֶּל (גזרת ע"ו, כגון 'רָם', 'רָע') למשקל פָּע (גזרת ל"י, כגון 'עָב'); הבחנה בנטיות המשקל בין משקל 'פִּעֲלָה' למשקל 'פִּעֲלָה'.

37. בשונה אולי מן ההבחנות המתוארות להלן בסעיף הבא, המבדילות בין צורות השוות זו לזו באופן שאף הלומד הבקי בכללים עשוי להתקשות בהבחנה ביניהן.

לשם דוגמה נציג עתה שתיים מן ה'בחינות', המיועדות להבחנה בין עיצור שורשי לעיצור השייך למבנה המשקל. בסעיף כט, ב'בחינה הראשונה', מציג רז"ה למצוא צורה פועלית מאותו השורש, ולבחון על פיה את טיבו. על פי זה אפשר להבחין בין שמות שווי צורה, כגון 'תועבה' ו'תוכחה', אשר על פי צורות הפועל מתברר כי ב'תועבה' ה-תי"ו היא שורשית [ל"א תַתְעַב אֲדַמִּי" (דברים כג, ח)] וב'תוכחה' היא שייכת למבנה המשקל [הוֹכַח תוֹכִיחַ אֶת עַמִּיתְךָ' (ויקרא יט, יז)]. בדומה לכך, 'הבחינה השמינית' (סעיף לו) עוסקת במהותה של תי"ו הבאה בסיומת השם. כאן הדרך שרז"ה מתווה היא הוספת צורן ריבוי אל השם; כאשר התי"ו מתקיימת בריבוי ('ברית'-'בריתות', 'חבית'-'חביתים'³⁸) היא שורשית, וכאשר אינה מתקיימת ('עטרת'-'עטרות', 'טבעת'-'טבעות') היא שייכת אל המשקל.

סיכום

במאמר זה סקרנו כמה מוקדים בכתבי רז"ה שמאמצו הפדגוגיים באים בהם לידי ביטוי במגמה לסייע בלימוד יסודות תורת ההגה ותורת הצורות של לשון המקרא. הראינו כי במבוא ללימוד מעמיק ושיטתי של הדקדוק העברי, בפתיחה ל'צוהר התיבה', ראה רז"ה צורך לבאר את עקרונות תורת ההגה בלבד, כנראה מתוך השקפה שלפיה אלו הנושאים שהלומד המתחיל עלול להתקשות בהם. לתפיסתו, לאחר לימוד תורת ההגה יוכל הלומד ללמוד היטב את תורת הצורות בלא הזדקקות להקדמה המבארת את עקרונותיה. לעומת זאת ראה רז"ה צורך בהעמדת כלים פדגוגיים אחרים ללימוד תורת הצורות; כזו היא טבלת הנטייה שב'קונטרס לוח הבנינים', אשר הפירוט שבה ואופן הצגתה מסייעים ללומד להפנים את מורכבותה ולשלוט בהסתעפויותיה.

אמצעים פדגוגיים נוספים שנסקרו לעיל, המסייעים ביישום מדויק של תורת הצורות, הם דרכי הבחנה בין קטגוריות דקדוקיות הדומות זו לזו. כאן עסק רז"ה בהבחנה בין תפקידי הדגש החזק בצורות העתיד הפועליות ובין זוגות צורות שמניות השוות בתבניתן ושונות ביסודותיהן המורפולוגיים (גזרת השורש או המשקל).

כבר עמדנו על ההבדל שבין ההצגה העיונית-תאורטית של התורה הדקדוקית, שמטרתה להביא את המידע גופו לידיעת הקורא, ובין ההצגה הפדגוגית, שמטרתה לסייע ללומד להבין ולהפנים מידע נתון בדרך יעילה ונוחה. כאמור, הבדל זה בא לידי ביטוי ניכר בטבלת הנטייה שב'קונטרס לוח הבנינים', אשר קטגוריות השורשים שבה חורגות מן החלוקה המקובלת לגזרות ומותאמות גם לתופעות שאינן באות לידי ביטוי בחלוקה זו.

בדברים אלו שפכנו אור על פן אחד בעבודתו הבלשנית של רז"ה, שלצד מגמתו לחקור, לבאר, לחדש ולקדם את הידע הדקדוקי הקיים, שָׁאָף להנגיש את כתביו גם לעושים את צעדיהם הראשונים בחכמה זו. מכאן שרז"ה ראה עצמו כמורה וכאיש חינוך לא רק בעיסוקו היום-יומי אלא גם בעבודתו הבלשנית המדעית.

38. על פי הצורה המצויה בלשון חז"ל, השונה מן הצורה המקובלת בעברית החדשה.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אלדר, תשנ"ז א' אלדר, 'ספר מהלך שבילי הדעת והטכניקה האנליטית של הפרדיגמה הדקדוקית', מסורות ט-יא (תשנ"ז), עמ' 193-207.
- אלדר, תשס"ד א' אלדר, 'ר' זלמן הענא - גדול מדקדקי העברית בפתח העת החדשה', ברית עברית עולמית: כנס 16 (תשס"ד), עמ' 25-43.
- אלדר, תשע"א א' אלדר, 'עיון מחודש בשיטת חלוקת התנועות של הקמחיים', לשוננו עג (תשע"א), עמ' 69-76.
- בן-זאב, תקנ"ו י"ל בן-זאב, תלמוד לשון עברי, ברסלאו תקנ"ו; וילנא תקס"ג.
- בן-יהודה, תש"א ח' בן-יהודה, בן יהודה, חייו ומפעלו, ירושלים תש"א.
- בסל, תשנ"ב נ' בסל, תורתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ב.
- גולדנברג, תשל"ט א' גולדנברג, 'לוח הנטייה העברי הראשון', לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 83-99.
- גינצבורג, תרכ"ז כ"ד גינצבורג, ספר מסורת המסורת, חיבורו ר' אליהו המדקדק בר אשר הלוי האשכנזי, לונדון תרכ"ז.
- גרץ, תשס"א מ' גרץ, 'תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה', בתוך (עורכים: מ' מאיר ואחרים): ההשכלה היהודית כרך א חלק שני, ירושלים תשס"א.
- דותן, תשנ"ז א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז.
- הורודצקי, 1931 S.A. Horodezky, Hanau Salomon, *Encyclopaedia Judaica*, Vol. VII, Berlin 1931.
- חומסקי, 1933 W. Chomsky, *David Kimhi's Hebrew Grammar (Mikhlol)*, Philadelphia 1933.
- טנא וממן, 1996 D. Tene and A. Maman, *Linguistic Literature, Hebrew, Encyclopaedia Judaica*, second edition, vol. 13, Jerusalem 1996, pp. 31-54.
- יצחקי, תשס"א ד' יצחקי (מהדיר), 'י' אמדן, לוח ארש, על נוסחאות סידור התפילה, השגות על שערי תפלה, בית תפלה ומכסה התיבה לרז"ה, טורונטו תשס"א.
- לונשטיין, 1911 Z. Löwenstein, "Zur Geschichte der Juden in Fürth", *Jarbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft VIII (1910)*, Frankfurt 1911, pp. 65-213.

- לויפר, תשס"א י' לויפר, 'עוד על המדקדק ר' שלמה זלמן הענא', המעין מט [א] (תשס"א), עמ' 65-75.
- מדין, 1996 M. Medan, Levita, Elijah, *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 12, Jerusalem 1996, pp. 730-732.
- מזמן, תשנ"ו א' מזמן, 'המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אלפרג' הרון', בתוך: מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 119-149.
- רד"ק, תקצ"ז ד' קמחי, ספר מכלול, מהדורת י' ריטטנברג, ליק תקצ"ז.
- פישמן, 1944 I. Fishman, *The History of Jewish Education in Central Europe*, London 1944.
- צינברג, 1967 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל ג, תל אביב 1967.
- קעסלין, תרנ"ב ח' קעסלין, מסלול בדקדוק לשון הקודש, וילנא תרנ"ב.
- רבין, 1996 C. M. Rabin, Hanau, Solomon Zalman Ben Judah Loeb Hacoheh, *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 8, Jerusalem 1996, p. 318.
- רובינס 1951 R. H. Robins, *Ancient & Mediaeval Grammatical Theory in Europe*, New York and London 1951.
- רובינס 1989 R. H. Robins, *General Linguistics, An Introductory Survey*, London and New York 1989.
- תלמאג', 1996 F. Talmage, Kimhi, Moses, *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 12, Jerusalem 1996, p. 158.

[illegible][illegible][illegible]

